

*Озернюк Г. В.,
к.ю.н., доцент кафедри цивільного
та господарського права і процесу
Міжнародного гуманітарного університету*

СИСТЕМА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ І ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Анотація. В статті досліджуються точки зору представників цивілістичної думки різних історичних періодів щодо системи цивільно-правових договорів, проведений порівняльний аналіз вітчизняних та зарубіжних класифікацій.

Ключеві слова: цивільно-правовий договір, система цивільно-правових договорів.

Постановка проблеми. Цивільно-правовими договорами опосередковуються відносини у різних сферах діяльності громадян і юридичних осіб. Юридично оформлюючи і закріплюючи суспільні, передусім економічні, зв'язки суб'єктів, надаючи цим зв'язкам рис стабільності і визначеності, цивільно-правові договори, взяті в цілому, являють собою єдину систему, окремі частини якої тісно пов'язані між собою і взаємодіють.

В умовах переходу економіки України на ринкові засади особливо зростає роль договору як універсальної і найбільш доцільної правової форми опосередкування товарно-грошових та інших майнових відносин. Тому вивчення системи цивільно-правових договорів в цілому і на сьогоднішній день є досить актуальним.

Аналіз останніх досліджень. Проблемі систематизації цивільно-правових договорів приділяють увагу Брагинський М.И., Биков А.Г., Вітрянський В.В., Іоффе О.С., Лунц Л.А., Луць В.В., Новицький І.Б., Олюха В.Г., Романець Ю.В. та ін.

Метою даної статті є вивчити різні точки зору щодо класифікації цивільно-правових договорів, проаналізувати вже запропоновані системні підходи.

Виклад основних положень. У літературі з системного підходу і теорії систем до визначення системи підходять як до відмежованої множинності взаємодіючих систем. Система цивільно-правових договорів як єдина система зі складними взаємозв'язками її елементів характерна як внутрішньою єдністю, так і диференціацією договірних відносин, що зумовлена особливостями конкретних майнових відносин, опосередкованих договорами [1, с.639].

Досліджуючи це питання більш детально необхідно також зауважити і про існування декількох видів підходів щодо класифікації цивільно-правових договорів.

Так, проста класифікація договорів може проводитись двома способами. За першим, об'єкти дослідження поділяють на необмежену кількість груп, використовуючи необхідні для вирішення поставлених завдань ознаки. В такому разі утворюється проста система договорів без структурних зв'язків між ними.

Другий спосіб полягає у поділі договорів за принципом дихотомії з застосуванням обраного критерію на дві групи, перша з яких характеризується наявністю підстави поділу, а інша — її відсутністю. Такий підхід є дуже поширеним при класифікації цивільно-правових договорів, які більшість вчених поділяє за ознакою відплатності на відплатні та безвідплатні, по моменту укладення — на консенсуальні та реальні, по структурі взаємних зобов'язань — на односторонні та двосторонні тощо [2, 3, 4, 5, 6].

Неважко побачити, що групування за принципом дихотомії, як зазначає Олюха В.Г., проводиться з використанням однієї істотної для характеристики договорів ознакою, що дозволяє повно дослідити її прояв в різних за правовою природою типах двосторонніх правочинів. Як наслідок, всередині утвореної групи елементи, які ввійшли до неї, не мають структурних зв'язків між собою, як не мають його між собою й різні дихотомічні пари [7, с.89].

Додамо, що вивчення договорів у єдності стійких взаємозв'язків окремих складових елементів можливе тільки при структурно-системному підході до їх класифікації, що, як правильно зазначає А.Г. Биков, дозволяє розглядати їх не як розрізнену масу окремих видів договорів, а як певну їх сукупність з цілісною структурою [8, с.4]. Необхідними елементами структури системи договорів, які співвідносяться між собою як ціле та частина та відображають ієрархічність побудови, є типи, види та підвиди договорів.

Дослідженню питання договірних типів приділяли увагу Л.А. Лунц, І.Б. Новицький, розглядаючи договори, передбачені у законодавстві, як договірні типи, які складають далеко не вичерпний їх перелік. Нажаль, поняття виду, різновиду вони взагалі не розглядали [9, с.100-102]. А.Г. Биков вважає, що структура системи цивільно-правових

договорів складається з поділу договорів на типи, види та різновиди. Тип договору відбиває найбільш загальні і суттєві риси відносин, що опосередковуються даним угрупованням. В рамках типу договору визначають види договорів, шляхом виділу в рамках одного типу договору поряд із загальними рисами, певних суттєвих відмінностей одних договорів від інших. Різновиди — такі договори, що мають певні не суттєві відмінності [10, с. 460].

О.С. Іоффе договірний тип виділяє за специфікою матеріального відношення, яке ним опосередковується, або за колом юридичних умов, об'єктивно необхідних для утворення договірного зобов'язання. Договори співвідносяться не як типи, а як його різновиди у випадках, коли вони схожі як за матеріальним відношенням, так і за колом істотних умов [11, с.37-38].

Більш слушною, є позиція Олюхи В.Г., який з цього приводу висловлював думку про те, що поділ договорів відбувається в системній класифікації від загального до особливого: тип, вид, підвид. Типи договорів, утворені у разі такого поділу, повинні відображати самостійну специфіку як у матеріальному відношенні, що лежить у їх основі, так і у предметі договору. Щодо видів, окреслених певним типом договору, вказані характеристики носять загальний характер, і у кожному окремому з них проявляють свою індивідуалізацію, необхідну для утворення виду, тобто таку, без якої його існування, як виду, неможливе. У різновиді вказані характеристики певним чином тільки деталізуються як несуттєві відмінності. У типах видах та різновидах проявляються й інші істотні ознаки, що їх характеризують [7, с.92].

На підставі викладеного можна зробити певні висновки: класифікація договорів є простою і структурною. Перша з вказаних класифікацій проводиться за принципом дихотомії або шляхом об'єднання груп договорів. Поділ договорів в системній класифікації відбувається від загального до особливого: тип, вид, підвид.

Так, С.І. Аскназієвим була запропонована наступна класифікація договорів: 1) договори з надання майна у власність — купівля-продаж, міна, дарування; 2) договори з надання майна у користування — майновий найм, позичка; 3) договори з надання кредиту — позика, різноманітні види банківських операцій та ін.; 4) договори з виконання робіт; в одних договорах, що належать до цієї категорії, виконання робіт поєднується з використанням складних пристроїв, які належать тому, хто виконує роботи — договір підряду, залізничного перевезення, в інших — ці роботи носять переважно особистий характер — договір доручення, комісія; 5) договори про спільну господарську діяльність [12, с.65-66].

Інша класифікація договірних зобов'язань була запропонована О.О. Красавчиковим. В якості класифікаційної ознаки, на думку вченого, слід обрати спрямованість цивільно-правових зобов'язань, які можуть бути розподілені за цією ознакою на чотири наступні групи: 1. Зобов'язання, спрямовані на передачу майна. До них належать зобов'язання купівлі-продажу, міни, дарування, поставки, оренди житлових та нежитлових приміщень та обладнання, договір державної закупівлі сільськогосподарської продукції та інші. 2. Зобов'язання, спрямовані на виконання робіт. Сюди відносяться договори підряду, замовлення індивідуального промислового обладнання, підряду на капітальне будівництво, договори МТС з колгоспом, договори контрактації та інші. 3. Зобов'язання, спрямовані на надання послуг. Серед цих зобов'язань автор називає договори доручення, комісії, культурного, побутового, господарського та іншого (у тому числі санаторно-курортного та туристичного) обслуговування, договори зберігання, договори автомобільного та річкового перевезення, та інші аналогічні договори та зобов'язання. 4. Зобов'язання, спрямовані на передачу грошей (кредит, розрахунки) [13, с.126-128].

Г.М. Амфітеатров також виокремлює чотири основні групи договорів: 1) договори з радянської торгівлі; 2) договори з обслуговування товарообігу; 3) договори з організації виробництва; 4) договори з організації житлового господарства [14, с.101-103].

В.В. Луць, поклавши в основу класифікації правовий наслідок (мету) договорів виділив такі групи цивільно-правових договорів, що застосовуються у підприємницькій діяльності: 1) договори про передачу майна у власність, повне господарське відання або оперативне управління (купівля-продаж, поставка, контрактація, позика, міна, бартер, дарування, постачання енергетичних ресурсів); 2) договори про передачу майна у тимчасове користування (майновий найм, оренда, позика, прокат); 3) договори про виконання робіт (підряд, будівельний підряд, на виконання проектних і пошукових робіт, на проведення аудиту); 4) договори про надання послуг (транспортні договори, доручення, комісії, зберігання, консигнації, кредитний договір, факторинг, страхування підприємницьких ризиків); 5) договори про передачу результатів інтелектуальної діяльності (ліцензійні договори, договори на передачу науково-технічної продукції, франчайзингу); 6) договори про сумісну діяльність (установчий договір, угоди про науково-технічне співробітництво) [15, с.39-40].

М.В. Гордон на основі правового результату передбачає виділення семи груп договорів: 1) договори з відплатної передачі майна у власність

(договір купівлі-продажу, поставка, міна); 2) договори з надання безвідплатного права користування (позика, дарування); 3) договори з відплатного користування речами (майновий найм, житловий найм); 4) договори з приводу кредитних відносин (договір про надання кредиту, про відкриття рахунків тощо); 5) договори про спільну господарську діяльність; 6) договір страхування; 7) договір перевезення [16, с.65-87].

Один із видатних цивілістів О.С. Йоффе використовує для класифікації комбінований критерій, який одночасно вміщує і юридичні, і економічні ознаки. На основі такого комбінованого критерію він розподілив зобов'язання, передбачені діючим на той час законодавством, на наступні групи: 1) зобов'язання з відплатної реалізації майна (купівля-продаж); 2) зобов'язання з відплатної передачі майна у користування (майновий найм, найм житлового приміщення); 3) зобов'язання з безвідплатної передачі майна у власність або користування (дарування, позичка); 4) зобов'язання з виробництва робіт (підряд, підряд на капітальне будівництво); 5) зобов'язання з надання послуг (доручення, комісія, зберігання, експедиція); 6) зобов'язання з перевезення (залізничне, морське, річкове, повітряне, автомобільне перевезення, буксирування морське та річкове); 7) зобов'язання з кредиту та розрахунків (позика, банківське кредитування, розрахунковий та поточний рахунки, розрахункові правовідносини, чек, вексель); 8) зобов'язання зі страхування (майнове страхування, особисте страхування); 9) зобов'язання зі спільної діяльності (спільна діяльність громадян, спільна діяльність соціалістичних організацій); 10) зобов'язання, що виникають з односторонніх правомірних дій (публічне обіцяння винагороди, ведення чужих справ без доручення); 11) охоронні зобов'язання (зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди, рятування соціалістичного майна, безпідставного придбання або збереження майна) [11, с.23-25].

М.І. Брагинський вважає: на першому рівні договори поділяються залежно від спрямованості результату, на досягнення якого вони укладаються і утворюють чотири групи: 1) договори, спрямовані на передачу майна; 2) на виконання робіт; 3) на надання послуг; 4) на заснування різноманітних утворень [3, с.399-403].

Ю.В. Романець основним системним чинником в класифікації вважає спрямованість зобов'язань, під якою автор розуміє не саму основну дію зобов'язаної особи, а економічний та юридичний результати, на досягнення яких спрямована ця дія. На підставі цього критерію виділяються сім груп цивільно-правових договорів, спрямованих на: 1) передачу майна у власність; 2) передачу

об'єктів цивільних прав у тимчасове користування; 3) виконання робіт (надання послуг); 4) надання відстрочки повернення такої ж кількості майна того ж роду і якості або на відстрочку оплати; 5) заміну особи у зобов'язанні; 6) досягнення мети, єдиної для всіх учасників (група спільноцільових договорів); 7) страхування [17].

М.Д. Єгоров на рівні груп в межах договірних зобов'язань, залежно від характеру переміщення матеріальних благ, яке опосередковується ними, виділяє: зобов'язання з реалізації майна, зобов'язання з надання майна у користування, зобов'язання з виконання робіт, зобов'язання з перевезення, зобов'язання з надання послуг, зобов'язання з розрахунків та кредитування, зобов'язання зі страхування, зобов'язання зі спільної діяльності, змішані зобов'язання [18, с.478-480].

Але треба зазначити, що всі наведені класифікації, як вітчизняними, так і науковцями пострадянського простору різних історичних періодів, мають певні недоліки і є, як правило, недостатніми для того, щоб охопити всі договірні правовідносини. Тому, ще одне питання, яке з цього приводу заслуговує на увагу — класифікація договорів у зарубіжних цивільно-правових системах.

У країнах континентального права законодавство й доктрина розрізняє насамперед договори односторонні, в яких одна сторона зобов'язується перед іншою вчинити на її користь певні дії без виникнення зустрічного обов'язку іншої сторони, і двосторонні (синтагматичні), у яких сторони взаємно зобов'язуються вчинити певні дії на користь одна одної, тобто кожна з них має і права, і обов'язки.

В юридичній літературі двосторонні договори поділяють на синалагматичні (права й обов'язки сторін приблизно рівноцінні) і неповні двосторонні (права й обов'язки сторін не врівноважені або можуть виникати за певних обставин) [19, с.173; 20, с. 375-376].

Оплачуваними є договори, у яких між сторонами відбувається обмін еквівалентними цінностями, що можуть бути виражені в грошах, зафіксовані в правах тощо, а безоплатними — у яких боржник нічого не одержує в обмін на своє зобов'язання. У торгових відносинах презюмується оплатність договорів; безоплатні договори поширені в суто цивільних відносинах.

Оплачувані договори, у свою чергу, поділяються на мінові (комутативні), в яких вигоди чи збитки, що їх можуть зазнати сторони, можуть бути оцінені в момент укладення договору, та ризикові (алеаторні).

Консенсуальні — це договори, які є укладеними з моменту досягнення сторонами згоди щодо

всіх істотних умов у передбаченій законом формі (більшість договорів), а реальними є договори, для укладення яких, окрім досягнення згоди, необхідно передати кредиторіві визначену річ (договори позики, схову тощо).

Континентальна правова доктрина виокремлює договори з одноразовим виконанням, що передбачають виконання обов'язку шляхом здійснення однієї дії протягом короткого проміжку часу, і з тривалим виконанням, за яких один або декілька обов'язків реалізуються протягом тривалого періоду.

Німецьке право, поряд з цим, виділяє серед цивільно-правових договорів зобов'язальні, речові, шлюбно-сімейні та спадкові, а також за змістом зобов'язань поділяє їх на договори про остаточну передачу майнових благ (купівля-продаж, дарування), про надання в користування (найм, оренда, лізинг), підряд, туристичний), про об'єднання суб'єктів (спільну діяльність) та ін.

У праві Англії та США розроблена дещо інша класифікація договорів [19, с.175; 21, с.165]. Насамперед їх поділяють на формальні та прості. Формальні договори ще називають договорами «за печаткою» (contracts by deed). Ця форма договору склалася історично: такий договір оформлявся на пергаменті в кількості примірників відповідно до числа сторін, підписувався кожним учасником і опечатувався гербовими сургучевими печатками та урочисто вручався сторонам. Прості договори (неформальні) укладаються як в усній, так і в письмовій формі за звичайною процедурою, обов'язковою умовою в них є зустрічне надання (зустрічна винагорода). Поряд з формальними та простими, англо-американське право виділяє договори за рішенням суду (contracts of record), за яких зобов'язання вчинити певні дії покладається на учасників судовим рішенням.

Виконані договори (executed contracts) — це договори, в яких принаймні одна зі сторін хоча б частково виконала свої обов'язки, а договори, що підлягають виконанню (executory contracts), — це такі, в яких сторони ще не приступили до виконання своїх зобов'язань.

Прямо (явно) виражені — це договори, укладені в словесній формі, у змісті яких чітко й недвозначно відображені наміри сторін. Договори, які підрозуміваються (у тому числі квазідоговори) — це такі договори, в яких наміри сторін не відображено або не чітко відображено, або існування й умови яких впливають з відповідної поведінки сторін.

Сучасна англо-американська правова доктрина, окрім наведеної, проводить класифікацію договорів і за аналогією до континентального права та виділяє ще такі їх види: односторонні та двосторонні

(за розподілом прав і обов'язків), двосторонні та багатосторонні (за кількістю учасників), реальні та консенсуальні, усні та письмові, подільні та неподільні (за подільністю чи неподільністю предмета договору), основні та додаткові (допоміжні), вільні та обов'язкові, змішані та однорідні, взаємно розроблені та договори приєднання, попередні та основні, на користь третьої особи та на користь сторін договору та ін.

Американське право визнає як окремий вид дискреційні договори, в яких offerent не може відкликати свою offerту й адресат offerти має право прийняти її в будь-який час протягом визначеного терміну або поступитися своїми правами іншій особі [22, с.72-75].

Висновки. З вказаного випливає висновок про те, що як у сучасній, так і в зарубіжній правовій доктрині існують схожі підходи до класифікації цивільно-правових договорів. Таким чином, система цивільно-правових договорів як єдина система зі складними взаємозв'язками її елементів характерна як внутрішньою єдністю, так і диференціацією договірних відносин, що зумовлена особливостями конкретних майнових відносин, опосередкованих договорами.

Класифікація договорів є простою і структурною. Перша з вказаних класифікацій проводиться за принципом дихотомії або шляхом об'єднання груп договорів. Поділ договорів в системній класифікації відбувається від загального до особливого: тип, вид, підвид.

Всі існуючі класифікації мають певні недоліки і є, як правило, недостатніми для того, щоб охопити всі договірні правовідносини, а із-за різноманіття останніх розробити однозначно ідеальну класифікацію цивільно-правових договорів уявляється неможливим.

Література:

1. Луць В.В. Поняття, значення та функції договору в цивільному праві // Цивільне право України. Підручник у 2-х книгах. Кн. 1 / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 689 с.
2. Шербина В.С. Господарське право України. — Київ: „Атіка», 1999. — 298 с.
3. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. — М.: Статут, 1997. — 876с.
4. Матвеев Ю.Г., Довгерт А.С., Кисиль В.И. Гражданское право в вопросах и ответах: Справочник. — К.: Политиздат Украины, 1987. — 236с.
5. Богданов Е.А. Договор в сфере предпринимательства. — Харьков: Консум. 1997. — 345с.
6. Емельянов В.П. Гражданское право Украины. Практическое пособие. — Харьков: Консум, 1996. — 276 с.
7. Олюха В.Г. Цивільно-правовий договір: поняття, функції та система. Дис. к.ю.н. — 186с.
8. Быков А.Г. Система хозяйственных договоров // Вестник МГУ. — 1974. — № 1. — С. 3-8
9. Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве. — М.: Юриздат, 1950. — 230с.
10. Советское гражданское право // Под ред. Грибинова В.Л., Корнеева С.М. — М.: «Юридическая литература», 1979. — 549с.
11. Иоффе О.С. Обязательственное право. — М.: Юридическая литература, 1975. — 765с.
12. Аскназий С.И. Очерки хозяйственного права СССР. — Ленинград: Рабоч. изд-во «Прибой», 1926. — С. 65-66.
13. Вопросы кодификации советского законодательства. Сборник статей. — Свердловск, 1995. — 276с.
14. Курс советского хозяйственного права / Под ред. М. Дониова. — М.: ОГИЗ, 1987. — 329с.
15. Луць В.В. Контракты у підприємницькій діяльності. Навчальний посібник — К.: Юрінком Інтер, 1999. — 180с.
16. Гордон М.В. Система договоров в советском гражданском праве: Ученые записки ХЮИ. — Вып. 5. — 1954. — С. 65-87
17. Романец Ю.В. Система договоров в гражданском праве России. — М.: Юристь, 2001. — 278с.
18. Гражданское право. Том 1. Учебник // Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. — М.: «ПБОЮЛ Л.В. Рожников», 2001. — 765с.
19. Богатых Е. Гражданское и торговое право (От древнеримского к современному российскому). — М., 2000. — 429с.
20. Жалинский А., Рерихт А. Введение в немецкое право. — М., 2001. — 456с.
21. Осакве К. Сравнительное правоведение в схемах: Общая и особенная части — М.: Дело, 2000. — 276с.
22. Шимон С.І. Цивільне та торгове право зарубіжних країн. Навчальний посібник (Курс лекцій). — Видання друге без змін. — К.: КНЕУ, 2006. — 346с.

Озернюк А.В. Система гражданско-правовых договоров по законодательству Украины и зарубежных стран

Аннотация. В статье исследуются точки зрения о системе гражданско-правовых договоров представителей цивилистической науки разных исторических периодов, проведен сравнительный анализ отечественных и зарубежных классификаций.

Ключевые слова: гражданско-правовой договор, система гражданско-правовых договоров.

Ozernuk A. V. The system of civil contracts by the law of Ukraine and foreign countries

Summary. The points of view about the law contracts system of civil law scientists of different historical periods are researched, the comparative analyzing of domestic and foreign classifications is made.

Key words: civil contract, the system of civil contracts.